

Гордана Покрајац*
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

UDK: 821.163.41.09-21"15/16"
DOI: 10.19090/gff.v49i2.2537
orcid.org/0000-0002-5619-1366
Originalni naučni rad

ТЕМА ЗЛАТНОГ ДОБА У РЕНЕСАНСНОЈ И БАРОКНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ **

У европским књижевним жанровима ренесансе и барока тема сатурналијског односно *златног доба*, била је једна од најзаступљенијих; њена генеза се одвијала почев од митолошких представа, преко обрада у делима грчких и римских песника, потом средњовековних есхатолошких визија, до нововековних књижевних рефлексија у делима европских писаца. У раду ће се настојати размотрити тема *aurea aetas-a* у њеном развојном процесу и преобликовању током књижевних епоха – од антике до барока – укључујући и осврт на присуство у делима два највећа дубровачка аутора ренесансе и барока, Марина Држића и Цива Гундулића.

Кључне речи: *златно доба*, античка митологија, средњи век, ренесансна књижевност, барок

У кругу најчешћих античких тема које су обележиле дела европских и дубровачких ренесансних и барокних писаца, истичу се: легенда о повратку „златног века“ (*aurea aetas*); латинско начело *carpe diem*; тема о свемоћи љубави (*amor omnia vincit*) која је утицала на стварање трактата о љубави као филозофске категорије; тема Парнаса; Среће (*Fortune*); лепоте (писани су трактати о лепоти); сна и др. Тема „златног доба“, односно *aurea aetas-a*, има дугу и сложену генезу јер је то време изван историје, чији се простор подудара са визијама рајског Едена, римског Елизијума, Аркадије и Утопије. У оквиру европских књижевних жанрова ренесансе и барока, ова тема је заступљена и у дубровачкој књижевности, а њен развој је текао почев од античких времена.

У митолошким представама *aurea aetas* - „златно доба“ Сатурнове владавине (*Saturnia regna*) - било је утопијско и идеално, а као прво време након постанка света оно није утемељено у временском континууму.

* gordana.pokrajac@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Поетолошки појмови у настави: истраживање појмовног фонда*; руководилац пројекта – проф. др Сања Париповић Крчмар.

Легенда о „златном веку“ може се сагледати као израз поетске имагинације проистекле из најдубљих сфера људске душе, која се потом развила у поест о Сатурновој и Астрејиној владавини невиности и среће. У време „златног века“, када на земљи још није било закона ни судија, ова кћи богиње законитог поретка, Темиде, сишла је са неба да учи људе шта је правда и кажњава оне који је ремете. Када се окончао „златни век“, потом и „сребрни“, „бронзани“ и „гвоздени“, људи су постали несносни и Астреја их је напустила вративши се на небо (поменуто митолошко тумачење делом одудара од Овидијеве представе о *aurea aetas*-у према коме је човек по сопственом нахођењу поштовао праведност и верност). Приче Грка и Римљана о „златном добу“ и срећном Сатурновом краљевству, надовезују се на Хесиодове приповести у *Пословима и данима* о времену када су људи безбрижно живели; били су вечно млади, земља их је хранила и појила без напорног рада, а смрт им је увек благодетно наступала у сну¹. У каснија времена није нестао одјек сећања на првобитно примитивно друштво које је претходило стварању земљишних поседа, подела, сукоба и свега што више неће ни по чему личити на златни век. Платон благостање и срећу златног доба види како у материјалном, тако и у интелектуалном смислу; људи нису проводили време разговарајући само међусобно него и са животињама које су им биле пријатељи, а не извор хране, будући да месо нису јели.

Римски аутори – у првом реду Хорације, Овидије, Вергилије и Сенека - пружили су главни подстицај успостављању визије „вијека од злата“, употпуњене и обogaћене значајним новинама код европских и дубровачких ренесансних и барокних песника. Квинт Хорације Флак је сматрао срећним и блаженим људе који су живели далеко од послова, попут „првих смртника“; у XVI еподи² алудира на „златни век“, говорећи о богатим острвима и „блаженим пољима“ као местима на која се (у несигурна римска времена, непосредно након грађанских ратова) може побећи од узнемирујуће свакодневице. Хорације тако минули „златни век“ поставља као антипод

¹ Пре појаве Зевса Олимпијског, за владавине Крона, људска племена живела су далеко од зала и тешкоћа, а није било ни болести које доносе погубну смрт: „Покољење златно створења смртних најпре/ Бесмртни створише бози што Олимпу настањују дворе/. Под Кроном гледаху светлост, док небом владаше он:/ Попут богова живљаху они, безбрижно имајућ' срце./ Далеко од напора, жалости сваке, кукавна старост/ Није дирала никог', ноге и руке вечно им младе./ У обиљу сваком бејаху они, изван невоља свих./ Иђаху у смрт к'о да су свладани сном“, види у: Хесиод, *Послови и дани*, прев. Марко Вишић, Београд, 2006, 8–9.

² *The epodes, satires, and epistles of Horace*, translated by Rev. Francis Howes, London, 1845, 21–23.

савремености опседнутој прагматизмом и плутократским вредностима, насупротив духовним благодетима, складу и једноставности живљења. Овакве рефлексије ће наћи примену нарочито у делима ренесансних песника и мислилаца, јер је хвалоспев – „Враћа се Сатурново краљевство“ (*redeunt saturnia regna*) – оживљен у *Орфеју* и *Станцама* Анђела Полицијана: „Садржај тога идеала је златни вијек и ладањски живот, са читавом свитом из митологије: нимфе, пастири, фауни, сатири, дријаде, небеска и пољска божанства, у љествици која иде од најчистијег и најделикатнијег до најласцивнијег и најраспуштенијег“³.

Стихови Публија Овидија Насона о „златном добу“ у *Метаморфозама*⁴, сведочанство су да је и за њега ово „прво време“, односно када су људи живели лишени приватне својине, закона, казни, претензије за туђим обалама, а хранили су се дивљим плодовима у земљи којом су текле реке млека и нектара. У првом певању *Метаморфоза* песник сатурналијско доба види као владавину правде, а традиција његовог тумачења присутна је како у поезији, тако и у филозофији – питагорејској, платонистичкој и стоичкој. Стоичар Луције Анеј Сенека кроз своју верзију сатурналијског периода среће, у *Писмима Луцилију*⁵, антиципира Русоово виђење благодети и предности примитивног времена - у непосредном контакту са природом - насупротив оковима културног прогреса и цивилизације, који су потиснули хуманост у људима. Иако људи златног века нису поседовали ерудитско образовање својствено каснијим генерацијама, били су духом супериорни. Сенека имплицитно наговештава долазак новог *aurea aetas-a* у виду стоичке образованости његовог времена, а значајно је да ће она потом извршити утицај и на хришћански аскетизам у средњем веку. Римљанин Квинт Еније у *Аналима*⁶ изједначује Крона са Сатурном, италским божанством, чиме златно доба постаје важан моменат италске повести на коју Латини са поносом гледају. Изворни митолошки лик Сатурнов уједно је утицао и на

³ F. De Sanctis, *Povijest talijanske književnosti*, Zagreb, 1955, 278. – Издвајајући Полицијановог *Орфеја* као идеал препорода, Де Санктис описује једно од његових извођења које је пред гледаоце „вратило“ времена Атине и Рима: „Какав занос, кад је Вассио Ugolini, одјевен као Орфеј, с гитаром у руци, силазио низбрдо, пјевајући величанственим латинским стиховима похвалу кардиналу! *Redeunt saturnia regna* (Враћа се Сатурново краљевство)“, Исто, 273.

⁴ P. Ovidije Nason, *Metamorfoze*, prev. Тома Марећ, Београд, 1991.

⁵ Л. Анеј Сенека, *Писма пријатељу*, прев. Албин Вилхар, Нови Сад, 1987, 370–384.

⁶ *Ennius' Annals – Poetry and History*, edited by Cynthia Damon, Joseph, Farrell, Cambridge, 2020, 67, 85–86.

иконографске представе⁷.

У другој књизи *Георгика*⁸ Публије Вергилије Марон слика време када је земља сама од себе давала све што је људима било потребно, па је није требало ни обрађивати. У *Енеиди*⁹ се такође помињу *aurea saecula* („наступиће векови благи“), а аутор епа већ у првом певању поздравља Августа као обновитеља „златног века“ у Лацију. Став о Сатурну који је први дошао на Олимп али га је са престола збацио Јупитер, песник излаже у осмом певању поменутог епа. У својој *IV Еклоги* Вергилије најављује долазак владавине Сатурнове и новог нараштаја на небесима. Оно што ће оставити нарочитог трага у потоњој поезији ренесансе и барока, везано је за аркадијску чежњу за миром и благостањем у поменутој еклоги, као есхатолошку наду у повратак златног века. *Еклогe* одражавају атмосферу Аркадије – земље пастира и пастирица, љубави и поезије – коју ће европска књижевност прихватити управо преко Вергилија у чијој се латинској Аркадији божанства старог века и Римљани песниковог доба сусрећу на начин на који се и митска повест преплиће са римском стварношћу, што није случај у хеленистичкој поезији. „Сан о златном веку стар је колико и човеково промишљање о току света, без обзира да ли потиче од осећаја збуњености, у ком случају се памти као рај са почетка времена или оличава идеале одређених човекових тежњи пројектованих на крај историје. Но, никад пре Вергилија, ни у грчкој, а ни у римској књижевности, ова утопија није била тако блиско испреплетена са историјском стварношћу, као у

⁷ Призоре *златног доба* сликали су и ренесансни мајстори, попут Лукаса Кранаха Старијег (*Златно доба*, у Старој пинакотеци у Минхену, око 1530) и Паола Фјаминга (*Љубав у Златно доба*, у Музеју историје уметности у Бечу, 1585). - У барокном времену, на почетку XVII столећа приказује га Чезаре Рипа у *Иконологији*. Рипа Сатурна приказује и описује као старог, ружног и прљавог, главе омотане, у бедној одећи, као што му је и телесна грађа јадна и убога и изазива самилост; у десној руци му је срп, а у левој – сходно митолошком предлошку – мало дете које се спрема прогутати разјапљених чељусти, види у: Cesare Ripa, *Ikologija*, prev. Branko Jozić, Split, 2000, 208.

⁸ П. Вергилије Марон, *Песме о земљорадњи (Георгика)*, у књ. *Римска лирика*, прев. Младен С. Атанасијевић, Београд, 1966, 184–187.

⁹ Р. Vergilije Maron, *Eneida*, prev. Marjanca Pakiž, Beograd, 2014, 64. – Ерудита касне антике, Макробије, у своме дијалогу *Сатурналије* (насталом по узору на Платонову *Гозбу*), открива симболични смисао у стиховима *Енеиде* изложен у духу хришћанске егзегезе, док је сâм Вергилије, у складу са средњовековним идеалом ствараоца, и песник и филозоф и теолог који у алегоријама открива скривене смислове Васељене, види у: G. G. Majorov, *Formiranje srednjovekovne filozofije – Latinska patristika*, Beograd, 1982.

Енеиди, или пак у *Еклогама*¹⁰.

*Четврта еклога*¹¹ антиципира христијанизовано тумачење теме Сатурнове владавине, преко „божанског дечака“ који ће вратити свету „велики низ векова“ мира, благостања и среће; преображењем топоса „златног доба“ у овој еклоги створено је драгоцену полазиште за каснија песничка промишљања. „Божански дечак“ је у средњовековним егзегезама (о чему сведоче Лактанције Фирмијан и Аурелије Аугустин¹²) сведочанство да континуитет са антиком није био прекинут – преобликован је у Христа, израстајући тако у есхатолошки лик. Истовремено, мит о „златном“ веку на који апотеоза у *Четвртој еклоги* сугерише достиже ранг енкомпијастичког топоса у славу долазећег Христа¹³. Вергилијеви стихови су пружили богато полазиште каснијим средњовековним тумачењима јер су постепено бивали инфилтрирани у хришћанску мисао, подстичући тако нове духовне изазове. Пример пружа порука приче о „златном добу“ имплицитно уткана у говор Еузебија Цезарејског упућеног његовом пријатељу, римском цару Константину Великом (*Ad sanctorum coetum*¹⁴). У Вергилијевој песми Константин сагледава долазак хришћанства као рехабилитовање и повратак Сатурнове владавине; сходно томе, постоји могућност да се са овим „константиновским говором“ родила средњовековна представа Вергилија као весника хришћанства (крајем средњег века њен је одјек присутан и у

¹⁰ Б. Снел, *Аркадија: Откриће духовног крајолика*, у: *Откривање духа у грчкој филозофији и књижевности*, Београд, 2014, 339.

¹¹ Р. Вергилије Марон, *Еклоге*, прев. Тома Марећ, Београд, 2004, 30–33.

¹² Поводом тумачења поменуте еклоге, „неки су хришћански богословци (на пр. св. Аугустин и Лактанције) држали, да је Вергилија сам Бог надахнуо, те спјевао ово пророштво о Исусу Христу!“, види у: Т. Марећ, *Publije Vergilije Maron – Ekloge*, Београд, 2004, 30.

¹³ Када је „златни век“ током столећа хришћанства израстао у визију реалне будућности претворио се у својеврсни „милеранизам“, односно предсказивање Апокалипсе, добивши есхатолошки карактер и указујући на коначни исход човекове судбине. Такво схватање је уско везано за веровање у Христов други долазак и коначни крај времена и историје; према профетским предвиђањима Ђоакина да Фјоре, можда ће завладати један „нови владар“ (*novus dux*), што би се могло повезати са паганским митом о „Сатурновој владавини“ па би сходно томе „нови владар“ заправо био Сатурн, види у: G. Costa, *La leggenda dei secoli d'oro nella letteratura italiana*, Bari, 1972. – Еуђенио Гарен истиче да је крајем XV столећа било могуће код истог аутора наћи обједињене две теме: знамење Антихриста и неизбежну опасност и са друге стране - „златно доба“, види у: E. Garin, *L'Attesa dell'età nuova nella spiritualità della fine del Medioevo*, Convegni del Centro di Studi sulla spiritualità medievale, oct. 1960, Todi, 1962, III, 16–19.

¹⁴ Г. Коста, Нав. дело.

Дантеовој *Комедији*, да би потом уследила хуманистичка идеја препорода „златног века“, истичући есхатолошко очекивање новог доба које ће тек наступити славећи један „изванземаљски“ и „пагански рај“).

Стасала на класичним основама, ренесансна цивилизација након Колумбових открића први пут долази у контакт са примитивним светом налик својеврсној овоземаљској рајској врту; развија се визија прелепе природе са високим планинама, зеленилом, цвећем, воћем и најразличитијим птицама еуфоничних гласова чији је дивни пој и у новембру стварао пролећни штимунг. Многобројни ренесансни аутори обрађиваће ову тему којом ће успоставити спону између антике и свога доба, и отворити пут развојној линији до барокног времена. Поред аутентичних ставова Пика дела Мирандоле¹⁵, Ђорџо Вазари¹⁶ у својим *Животима* даје сведочанство о величанственим „тријумфима“ којима је присуствовао у славу ступања на папски трон Лава X; тиме је симболички представљен долазак „Сатурнове власти“, односно епохе владавине мира. Као на сликама Јакопа да Понтрома (чији је животопис дат у Вазаријевом делу), кола са „првим тријумфом“ су представљала „златно“ доба Сатурна и Јануса, те су на врху стајали Сатурн са соколом и Јанус са два лица и кључевима од капије Мира, најављујући надоласећу мирнодопску еру. Пјетро Бембо¹⁷ у *Азоланским дијалозима* „Сатурнову владавину“ пореди са златним веком платонске љубави, а у трећој књизи дела Пустинјак излаже теорију „платонске љубави“. Балдазар Кастилоне¹⁸ у дијалогу *Дворанин* варира тему о златном времену стављајући је у оквире ренесансног неоплатонистичког рафинмана на урбинском двору.

¹⁵ Под утицајем Ђиролама Савонароле, Мирандола у својим полемикама против произвољне предсказивачке астрологије (*Disputationes adversus astrologiam divinatricem*, Bologna, 1496) побија астролошку теорију о вечном враћању на старо. Будући да се открићем Новог света веровало у повратак „Сатурнове владавине“ у окриљу нехришћанских примитивних подручја (прожетих „природном религијом“), Мирандола својим полемикама није спречио да топос енкомијастичког повратка сна о златном веку постане универзална појава у ренесансној Европи. Освиг благодетне „Сатурнове владавине“ читовао се и ступањем на престо напредних владара, чија ће владавина имати далекосежан утицај на европску цивилизацију; пример у Шпанији пружају Колумбове мецене Изабела Кастиљска и Фердинанд Католички, док ће у Италији ступање на трон римског понтифекса Лава X (другорођеног сина Лоренца Величанственог, Ђованија Медичија) већ и самом велелепном свечаношћу у његову част, живописно уприличити визију златног века и просперита.

¹⁶ Ђ. Vazari, *Životi slavnih slikara, vajara i arhitekata*, prev. Ivanka Jovičić, Beograd, 1995.

¹⁷ *Gli Asolani di M. Pietro Bembo*, In Vinegia, MDLVIII, 171–229.

¹⁸ B. Castiglione, *Dvoranin*, prev. Frano Čale, Zagreb, 1986, 34–35, 202, 205.

Николо Макијавели¹⁹ У *Владаоцу* види повратак срећне „Сатурнове владавине“ у владавини Медичија, како Лоренцовој у Фиренци, тако и у избору за кардинала његовог сина Ђованија Медичија, будућег понтифекса Лава X - великог мецене и ерудитски образованог ренесансног човека. Ферарски песник Антонио Тебалдео²⁰ обрађује тему златног века у својој латинској поезији управо у време блиставе владавине мецене Изабеле д'Есте. Лодовико Ариосто²¹ читава еп *Бесни Орlando* прожима идејом о златном веку, која у италијанској литератури има континуитет још од Дантеа и позног средњовековља, па до времена у коме ову тему разматра и Торквато Тасо²². Поема *Берач грожђа (Il vendemmiatore, 1532)* Луиђија Тансила пружа допринос уклапања топоса „златног века“ у литературу профано-еротске провенијенције; на супрот Бембовом високоартистичком платонизму, Тансило развија нову слику митског *aurea aetas-a*, где се овога пута носталгично евоцира златно доба Венерине власти.

Афирмативно значење „златном добу“ дали су највећи писци - од Франческа Петрарке и Ђованија Бокача у хуманизму, преко Еразма Ротердамског, до Мишела Монтења и других европских писаца, а оно ће

¹⁹ N. Makijaveli, *Vladalac*, prev. Jugana Stojanović, Beograd, 1989, 88.

²⁰ *Poeti estensi del Rinascimento, con due appendici*, a cura di Silvio Pasquazi, Firenze, 1966, 35.

²¹ Л. Ариосто, *Бијесни Роландо*, прев. Драгиша Станојевић, Београд, 1895.

²² У складу са духовном климом друге половине XVI столећа Тасо свој еп у октавама *Риналдо*, посвећује Орландовом рођаку, паладину Риналду, развијајући традиционални енкомијастички мотив повратка „Сатурнове владавине“ оличене у владавини урбинског војводе Гвидобалда II дела Ровере, обележеној процватом уметности. У пасторали *Аминта* хор у првом чину велича слободну љубав неодвојиву од хедонистичког концепта о златном веку, лишеног социјалних конвенција, а уз афирмацију потпуне слободе. Иако се у *Ослобођеном Јерусалиму* власт Сатурна сагледава у новом светлу као грех, део седмог певања епа садржи приказ о миленијском сну о благодетима примитивног живота под окриљем природе, у врлини и сиромаштву. Ерминијина пасторална епизода о сигурности оваквог живљења лишеног страха, у коме бистра вода поји а стада оваца пружају храну, кореспондира са *aurea aetas-om*. На самом крају XVI столећа, у једном сонету упућеном Виченцу Гонзаги, Тасо у духу фичиновског неоплатонизма тумачи сатурналијску природу неодвојиву од меланхоличног душевног стања песничког генија. Песник каже како његов универзум испуњавају и Феб и Сатурн, а у величанственом призору преврата на небесима показује присуство предбарокне реторике у обради ове теме. Легенду о златном веку изложује у астролошком кључу, Тасо уобличава у *Створеном свету*, на самом крају ренесансе, пратећи генезу света почев од златног доба Сатурновог, преко сребрног Јупитеровог, до хришћанског и песимизмом обојеног; тиме је и указано на поступну декаденцију коју је древни митски златни век доживео до Тасовог времена, на прагу барока.

прожети лирику дубровачких песника попут Мавра Ветрановића, Савка Бобаљевића, Доминка Златарића, као и драмски опус Марина Држића. Илустративно је присуство теме „златног века“ у једном од пролога Држићеве ерудитне комедије *Дундо Мароје*²³ - у Прологу Негроманта Дугог Носа. Овај актер преко „Индијих Старијех“ евоцира „златно бријеме“ када је владао добри „старац Сатурно“ и када су људи били безлобни, јер међу њима није било подела. Када се благодетно време окончало, „за гвоздје се свак ухити“ и наступе борбе међу људима, што је у складу са Овидијевим тумачењем декаденције и настанка доба жељеза у свету. У сатурналијском ареалу је Негромант нашао „прави живот“, пролећно време лишено студене зиме где „сунце с источи“ сија и звезда Даница „не скрива се како овди међу вама“. Овде разумни, благи и мудри људи уживају, „њих не смета ненавидос, ни лакомос влада, њих очи управ гледају, а срце им се не машкарава, срце носе прид очима да свак види њих добре мисли, и за дугијем мојијем бесјеђењем не доморит вам људи су који се зову људи назбиљ“²⁴.

Комплексно и разноврсно маниристичко и барокно књижевно стваралаштво донело је обиље новина у обради античких тема, омиљених и у претходном раздобљу. За разлику од ренесансне визије *aurea aetas-a*, у бароку се погледи на овај феномен знатно мењају, поготово када се уклапају у хришћански модел контрареформацијске провенијенције. Већ се у ренесанси јављају ставови који уносе другачије нијансе у афирмативно сагледавање „Сатурнове владавине“ као идеалне. Аутори попут Антониа Ферариса Галатеа обнову златног века сагледавају у виду „тријумфа неумерене похлепе у свету“²⁵. Фирентински писац Папи Тебалди започиње своје разматрање о овој теми испрва на традиционалан начин истичући позитивне стране најстаријег митског доба; била су то угодна и добра времена, а људи су се рађали како би срећно живели што је потпуно супротно нашем добу, констатује аутор. На ово ће се надовезати Бернардино ди Ђордано бритком опаском како он уопште не верује у легенду о златном веку²⁶.

Ђордано Бруно у расправи *Вечера на Пепелницу*²⁷ покреће нова

²³ Комедија *Дундо Мароје* обрађује се у српском средњошколском наставном плану и програму за прву годину гимназија и стручних школа.

²⁴ М. Držić, *Dundo Maroje*, прир. Petar Kolendić, Beograd, 1960, 201–21.

²⁵ Г. Коста, Нав. дело, 111.

²⁶ Исто.

²⁷ G. Bruno, *Cena de le ceneri*, 1548.

питања везана за тематику златног века и „Сатурнову владавину“, истичући сопствене критичке ставове према оновременим географским открићима у којима запажа корене нових зала. Овај „дијалог у дијалогу“, вођен на Пепелницу 14. фебруара 1548. године у кући племића Фулка Гревиле, открива Брунову мисао о томе да ће нова постигнућа, инструменти и вештине допринети тиранији и међусобном убијању. Ауторови ставови засновани су на основама коперниканског система, а његова одбрана Коперника прелази у дезинтеграцију хијерархијског устројства васељене, као и истицање идеје о константном кретању небеских тела и релативности њиховог положаја. Три деценије касније Бруно развија своју есхатолошку концепцију о златном веку у делу *Изнање победничке звери*²⁸ сагледавајући ретроспективно варијанте овога мита; преко „тријумфујуће звери“ аутор алудира на изгон мана са неба, будући да звер која влада угрожава божанско на небесима. Међу алегоричким ликовима: Мудрости, Чести, Труда и других, издваја се Доколица која, насупрот Труду, зазива златни век лишен рада и полемише са њеном помоћницом, Чашћу. Ипак, Доколица ће бити потиснута када на њено место ступи моћни Јупитер преко кога аутор изражава сопствене погледе, говорећи афирмативно о људима који су се уз помоћ интелекта и образовања издигли над животињама и почели испитивати природне законе. Овакво глорификовање човекових активности – насупрот резигнацији и духовној лењости – заузело је примат у односу на некадашњи златни век. За Бруна је Сатурново доба једна од почетних, односно примитивна фаза у развоју цивилизације, а уз прихватање неумитности судбине, антиаскетизма, добрих закона и новог модела друштва заснованог на раду, човечанство природним током напредује кроз време.

„Све што је створено као цивилизација и култура, остварено је стваралачком борбом човјека и представља резултат успјешне побједи свијетла над мраком, науке над незнањем. И само то људско стваралаштво, људски рад, омогућит ће човјечанству бољу будућност. „Златно доба“ људске повијести не лежи у прошлости повијести човјечанства него у будућности. Та позитивна мисао представља такођер одраз ренесансног прогресивног оптимизма, Бруновог оптимизма, који и у његову етику уноси нови херојски животни принцип“²⁹. Размишљања Ђордана Бруна о златном добу подстакнута су сагледавањем историје као поступног грађења и

²⁸ G. Bruno, *Spaccio de la bestia trionfante*, 1584.

²⁹ V. Filipović, *Giordano Bruno – klasični filozof renesanse*, u knj. *Filozofija renesanse*, Zagreb, 1982, 113.

обогаћивања *humanitas*, при чему он укључује опозитне појмове „дивљаштва“ (*feritas*) и „божанствености“ (*divinitas*) као кључне категорије у његовом дефинисању. Овакво виђење по коме човек стреми *divinitas*-и (примећујемо одјек Мирандолиног обраћања Бога Адаму из *Говора о достојанству човеку*³⁰) значајна је етапа развојне идеје о прогресу, која има своје корене у миту о „Сатурновој владавини“. Ипак, Бруно замењује традиционално есхатолошко тумачење људске повести вером у неограничени универзум, одбацујући тако легенду о првобитном савршенству и повратку на старо. Сатурн је доживео потпуни преображај у Бруновом делу, уклопивши се - у складу са његовим „натуралистичким пантеизмом“ - у визију јединства универзума као тоталног бескраја и вечности материје.

Уколико се Бруно надовезује на Торквата Таса не би ли довео у питање испразност идеје о златном веку зарад благодети препорађајућег рада, утолико Ђамбатиста Гварини настоји на нов начин, у духу контрареформације интерполирати мит о златном добу у своје дело *Верни пастир* (*Pastor fido*, 1589). Завршетак пролога ове пасторалне драме прожет је стиховима са призвуком носталгије за хармоничном „Сатурновом владавином“. Песник је уједно стихове повезао и са атмосфером Санацарове *Аркадије*, апострофирајући мајку земљу чији је син препознао дух аркадијски. Одјек златног века у Лацију везан је испрва за Сатурново налажење уточишта у Аркадији, коју је после извесног времена напустио; али његова владавина је заувек сачувала своја традиционална својства – спокојство, слободу и све благодети под окриљем природе. Још је Торквата Тасо у својој *Аминти* концепцијом о златном добу исказао повратак потпуној слободи од свих конвенција и социјалних стега, у име неспутане љубави; тиме јој је дао оне етичко-религиозне обресе какве налазимо код Дантеа и великог броја средњовековних, а касније и ренесансних песника. Процес интернационализације овакве Тасове замисли са Гваринијем улази у

³⁰ Кроз обраћање Господа Адаму аутор покреће питање „слободне воље“ (*libero arbitrio*) коју је Бог дао човеку, не би ли га позвао на одговорност за сопствена дела и дао му слободу расуђивања. Избор који је човеку дат – да својим рукама гради „олтар славе“ или „окове казне“, последица је повољног Адамовог положаја у свету у који га је Бог поставио, поштујући његов дигнитет (у средиште света га је поставио, да види све што је у свету; није га начинио ни смртним ни бесмртним, него да сâм просуди хоће ли се издигнути у бића слична божанским, или ће дозволити себи пад у животињство), види у: P. dela Mirandola, *Govor o dostojanstvu čoveku*, prev. Ljubomir Tadić, Beograd, 1994, 31–33.

кризу³¹. Ђамбатиста Гварини представља „Сатурнову власт“ као савршену заједницу људи и богова, што је одјек платонистичког учења Марсилија Фичина; благодетни златни век омогућавао је људским душама да се без икаквих препрека уздигну до самог Бога. О томе сведочи песма хора у IV чину поменуте Гваринијеве драме – људска душа се у окриљу златног века контемплацијама прочишћује и повезује са својим небеским коренима. Овакав ауторов поглед показује колико смо далеко од Тасове побуне против ригидних правила друштвеног живота, у име слободног живљења.

Ђамбатиста Гварини жели повратити примат хришћанском моралу, који ће бити заснован на хедонистичким принципима; у духу католичке идеологије ће се развити полемика против људске охолости, највећег греха и у Дантеовом средњовековном систему. Гварини у својој пасторалној драми разликује две врсте части: једна је позитивна и испуњава човека врлином, а друга је негативна јер у њему подстиче амбициозност и охолост, против чега се песник бори. Дубоко је свестан важности сопствене мисије у новој противреформацијској клими; заокупљен је моралистичким начелима која ће подстаћи победу католичке реакције и свега природно доброг што ће, преко визије златног доба, имати далекосежан утицај на европску културу. Тако је у циљу представљања слике пасторалног друштва из златног века, Гварини написао *Кратак преглед трагикомичне поезије (Compendio della poesia tragicomica, 1601)*. Он каже да треба имати у виду како ови добри пастири из античких времена нису били јако удаљени од данашњих грађана (са свим девијацијама које прате њихово понашање), јер су имали својства заједничка људима уопште – неки су бољи, неки гори. Оваква слика примитивног света укида дихотомију град-село, с обзиром на свима заједничка својства, да су високи, ниски, сиромашни, богати и сл³².

Ђамбатиста Марино у оквиру моралистичких песама - у сонету *Против проналазача злата (Contro i trovatori dell'oro³³)* - прави кончето о срећној владавини Сатурновој изједначеној са богатством, што отворено упућује на став да је откриће злата гурнуло човечанство у амбис недаћа и катастрофа. У канцони *Злато (L'oro)* песник прижељкује стање невиности и чистоте првих људи који стреме ка хришћанским идеалима понизности и сиромаштва, у складу са тридентским постулатима католичке вере. За

³¹ Г. Коста, Нав. дело, 116.

³² G. Guarini, *Il Pastor fido e il Compendio della poesia tragicomica*, a cura di Gioachino Brognoligo, Bari, 1914, 268.

³³ A. Borzelli, *Il cavalier Giovan Battista Marino (1569–1625)*, Napoli, 1906, 361–362.

Марина повратак златног века представља и просперитетну владавину одређеног владара, па ће у сонету поводом смрти ферарског војводе Алфонса II Естеа сугерисати такву једну успешну владавину; песник се поиграва антитетичким спрегама у Тасовом стилу, „гвожђе – злато“, алудирајући на име Фераре (ferro-oro/ Ferrara). У *Светим беседама (Dicerie sacre)*³⁴ с почетка XVII столећа, Марино даје варијанту мита са обележјима религиозног препорода заснованог како на астролошким и кабалистичким, тако и учењима на основама мистике бројева. Сатурн је у том смислу означен као контемплативна врлина заснована на фичиновској концепцији златног века, какву сусрећемо и код Гваринија. Кроз визију златног доба песник провлачи један егзистенцијални мотив – то је било време које је претходило човековом паду услед првог греха, када су сви били вечно млади и лишени страха од смрти.

На почетку епа *Адонис (Adone, 1623)* Марино у поглављу *La Fortuna – Alegoria*³⁵ идентификује златни век са Аркадијом, а сâм протагониста кличе једноставности пасторалног живота, као одјека митског *aurea aetas-a*. Песник потцртава одсуство друштвених неједнакости као део традиционалне визије „Сатурнове владавине“ у литератури. Легенда о златном веку не служи Марину само као средство за исказивање носталгије за блаженим временима - лишеним шкртости, сваковрсних загрижености и страха од смрти – него је и симбол слободног сензуалног живљења, што је пандан владавини богиње Венере. У *Адонису* се да приметити и есхатолошка усмереност мита о златном веку, а пример пружа помињање великог мецене, урбинског војводе чије су владавина и потпора уметницима представљале својеврсну обнову златног века; хералдички симбол храста по коме се препознаје породица Дела Ровере, представљен је на фонтани бога Аполона, чиме се њихово меценатство још јаче потцртава.

Есхатолошко виђење златног века које је у интелектуалном наслеђу Италије, почевши од Дантеа, имало вишевековну традицију досегнуло је висок ступањ у делу Томаза Кампанеле. Он у једном сонету³⁶ предвиђа крај света, Последњи суд и повратак „Сатурнове владавине“, изједначујући га са надлазећом политичко-религиозном обновом. Везу са златним веком Кампанела истиче и у утопијском *Граду Сунца (F. Thomae Campanellae,*

³⁴ G. Marino, *Dicerie sacre e Le strage de gl'innocenti*, a cura di Giovanni Pozzi, Torino, 1960.

³⁵ *L'Adone di Giovanbattista Marino*, a cura di Giovanni Pozzi, Milano, 1988, 1.

³⁶ *Tutte le opere di Tommaso Campanella*, a cura di L. Firpo, I, Milano, 1954, 122.

Appendix Politicae Civitas Solis Idea Republicae Philosophicae, 1623); али ова филозофска република се ипак не подудара са њим. Заснована је на концепцији комунизма, а свеукупна егзистенција у оквиру ње није егалитаристичка него је строго хијерархијски организована, чега нема у златном веку; оно што асоцира на њега јесте, на пример одуство неправде и социјалних сукоба. У таквој политичкој утопији све се уклапа у универзални божански план, а аутор профетски најављује коначно измирење коме свет тежи не би ли победио зло које још увек доминира; да би се то постигло, људи морају бити у спрези не само међусобно него и са свеколиком природом, а управо је живот у складу са природом један од одјека сатурналијског времена. „Град Сунца отворен је за све, и Кампанела позива све народе света да заједнички раде на свему ономе што служи материјалном, духовном и моралном развоју људи, како би „поново отпочело златно доба“³⁷.

У патриотској песми посвећеној Италијанима (који желе у складу са традицијом певати у хеленском маниру) Кампанела евоцира древну италску славу из времена Јануса и Сатурна; ову славу он повезује и са ликом Куманске Сибице која по традицији и најављује повратак „Сатурнове владавине“³⁸. Исто навештава Сибица из Куме и у Вергилијевој IV еклоги, а преко ове еклоге Кампанела Сибицино надахнуће и њена предвиђања доводи у везу са повратком златног века. У трактату *О чувству ствари и магији* (*Del senso delle cose e della magia*, 1604), Сатурн се повезује са меланхоличним темпераментом и црном крви³⁹, што је одјек неоплатонистичког тумачења Марсилија Фичина у његовој књизи о небеском животу на коју се Кампанела позива⁴⁰. Мит о примитивном златном веку аутор у *Теологији*⁴¹ доводи у везу

³⁷ P. Lafarž, *Grad Sunca*, u knj. T. Kampanela, *Grad Sunca*, prev. Darinka Grabovac, Beograd, 2001, 177.

³⁸ Г. Коста, Нав. дело, 130.

³⁹ Реч је о меланхоличном расположењу проистеклом из претеране количине црне жучи из јетре и крви. У XVII столећу овој теми је посветио расправу Роберт Бартон у *Анатомији меланхолије* (*The Anatomy of Melancholy*, 1621), који сматра да од душевних стања потичу и телесна обољења човекова, види у: R. Burton, *The Anatomy of Melancholy*, London-New York, 1964, II, 103. Од антике до барока владало је мишљење да се дубока сета доводи у везу са „црном жучи“ и теоријом о четири нарави: меланхоличној - Сатурновој, флегматичној - Месечевој, сангвиничној - Јупитеровој али и Венериној, и колеричној - Марсовој, види у: R. Kilbansky, E. Panofsky, Fr. Saxi, *Saturn and Melancholy. Studies in the History of Natural Philosophy*, London, 1964.

⁴⁰ T. Campanella, *Del senso delle cose e della magia*, a cura di Antonio Bruers, Bari, 1925, 193.

и са Библијом, истичући да је то време пре прародитељског греха Адамовог. Изгон из Едена уништио је савршену синтезу душе и тела која је до тада постојала јер су сви људи живели у врлини. Такав златни век прижељкују и песници, али га још нису угледали. По узору на Вергилијеву најаву доласка Христовог у IV еклоги, за време Августовог принципата, Кампанела у својој еклоги⁴² у славу рођења француског дофена (будућег Луја XIV) зазива калабријске Музе да га надахну као што су Вергилија задахнуле божанском снагом, јер ће владавина овог француског краља заиста значити повратак златног века и благодања. Посебан значај дофенове владавине аутор види у настојању да се човечанство уједини под окриљем јединствене католичке вере. Томазо Кампанела је инспирисан пророчанствима о доласку „Сатурнове владавине“ неодојивим од средњовековних погледа у развојној линији од Дантеа, преко Петрарке, Кола ди Риенце и потоњих писаца хуманизма и ренесансе. Новина Кампанелиног виђења златног века јесте уска везаност за идеју друштвеног преврата и особене ауторове политичке погледе.

Насупрот Кампанели, тридесетих година XVII столећа пише Секондо Ланчелоти о „данашњем добу“, које није горе нити несрећније од прошлости. Он слави „Сатурнову владавину“ као доба среће, када су сви живели у јединству у време краља Миде, а свет је био боље место за живот јер је заправо био пагански одраз библијског Едена (овакву тезу подржава и Данте у средњем веку). Ланчелоти је монах који налази аналогију између класичног мита и Светог Писма, где се настојало да сви људи живе скупа у миру; иако је Адам пореметио овај божански ред прекршивши Божју наредбу, људи су се почели организовати у један нови социјални поредак према законима које ће од сада (након човековог пада) усмеравати цивилизацијски напредак. Писац имплицитно исказује афирмативан став према новом времену и људском раду који ће допринети супериорности садашњости над прошлошћу. Дакле, лишеност хијерархијског устројства златног доба постаје након изгона из Едена зачетак друштвеног поретка и постепеног напредовања. За разлику од Кампанеле, Ланчелоти оптимистички гледа на прогрес и плодове људског рада, супротстављајући модерни свет стерилној доколици митског златног века⁴³. Он сматра да је сатурналијски

⁴¹ T. Campanella, *Il peccato originale, Inediti, Theologicorum liber XVI*, a cura di R. Amerio, Roma, 1960.

⁴² *Tutte le opere di Tommaso Campanella*, 282–283.

⁴³ Г. Коста, Нав. дело, 142.

век „жртован“ и принет на олтар напретка модерног света.

У XVII столећу језуитски свештеник и писац Сфорца Палавичино у своме трактату *О добром (Del bene, 1644)* тумачи феномен „Сатурнове владавине“ на начин који одудара од традиционалног приступа у кључу хришћанског аскетизма. Он увиђа значај богатства и обиља које пружа вишеструка преимућства, међу којима је уживање у лепотама створених уметничких дела. Аналогно великим уметничким покровитељима – Римљанину Гају Цилнију Мецени и ренесансном кнезу Лоренцу Медичију – Палавичино у економском просперитету види предуслове за много племенитије цивилизацијске манифестације и могућност напретка у стваралаштву. Свестан је да реални живот људи на селу његовог времена у идиличним руралним пределима нема ничег заједничког са благодетима митског златног века. Сеоски амбијент не очарава овога аутора свим оним предностима које су опевали песници, будући да је он у своме трактату распршио легенду о наводној супериорности исконског живота у дивљини над урбаним животом. Овај потоњи је основ благостања и напретка (што је уједно ауторов допринос процесу секуларизације златног века) док је рурални, уз пољопривредне радове, заправо лишен невиности, идиличности и среће својствене златном добу⁴⁴.

„Марино италијанске прозе“⁴⁵, Данијело Бартоли, био је такође ерудитски образован језуитски свештеник, али са другачијом концепцијом златног века која је била у складу са традицијом аскетског тумачења класичног мита. У полемичком делу *Радост у сиромаштву (Povertà contenta, 1650)*, миленијски сан о златном веку заоденут је у изразито хришћанско виђење језуитске провенијенције. Бартолијева спокојна вера у реч која у свему види божански знак усмерава читаоца ка уравнотеженом понашању у животу и упућује га ка величању Бога. Иако је са хришћанског становишта богатство заправо у сиромаштву и скромности, Бартолијево дело на особен начин одражава и дух оновремене барокне раскоши Рима. Контрареформацијски песник Габријело Кјабрера сјај *aurea aetas-a* види у успешним владарским династијама, на пример у владавини Фердинанда I Медичија и Кристине Лоренске у Фиренци, или ђеновљанског дужда Алесандра Ђустинијанија (опеваног у једној херојској канцони с почетка XVII столећа). Кјабрера, „сав набијен грчким и латинским текстовима и

⁴⁴ *Trattatisti e narratori del Seicento*, a cura di E. Raimondi, Milano-Napoli, 1960, 257.

⁴⁵ F. de Sanktis, *Povijest talijanske književnosti*, Zagreb, 1955, 487.

пјесничким теоријама⁴⁶ у једној песми насталој највероватније 1612. године у славу верског и ратничког реда витезова Св. Стефана, уобличава визију „Сатурнове владавине“ у еротском кључу⁴⁷. Аутор не тежи да својој замисли сатурналијског времена додели филозофско-религиозне конотације, јер из визуре дворанина настоји „медицејску легенду“ представити као повратак златног века. У поеми посвећеној Мафеу Барберинију, будућем папи Урбану VIII, под насловом *Златни век (Il secolo d'oro, 1619)* песник даје визију Сатурновог времена уобличену уз овидијевске реминисценције из *Метаморфоза* и Ронсарове поезије⁴⁸. Приметан је носталгичан призвук за прохујалим, идеалним временима Сатурнове власти када се у примитивном амбијенту ведре настројености огледао човеков хармоничан и усклађен живот под окриљем природе.

Кјабрерин утицај читује се у делу Фулвија Тестија⁴⁹ будући да је и он писао моралистичке оде по узору на Пиндара. Тести је сатурналијско време једним делом идентификовао са владавином Венере и тријумфом љубави у сензуалној атмосфери еротизованог амбијента. С друге стране, он „Сатурнову владавину“ види и као препород у уметничком стваралаштву, захваљујући меценатском доприносу папе Урбана VIII чији понтификат прославља у својој лирици (*Poesie Liriche del Conte D. Fulvio Testi, 1678*). Вреди истаћи да новину у приступу великој теми *aurea aetas-a* у бароку представља виђење равенског свештеника Франческа Негрија. Овај аутор у своме делу *Путовање по северу*⁵⁰ објављеном постхумно, у ентузијастичкој очараности новим, тада још увек недовољно познатим скандинавским светом, приказује сатурналијско доба као предео у изолованости ледом окованог севера, што је потпуно нови приступ тумачењу митског златног века лишеног било каквих сензуалних конотација својствених бујним и раскошним медитеранским пејзажима.

Штимунг непатворене и идеализоване природе у чијем се окриљу уочавају вредности сатурналијског века, одражавају и стихови дубровачког барокног епа *Осман*⁵¹. У VIII певању Циво Гундулић евоцира некадашњи

⁴⁶ Исто, 477.

⁴⁷ Г. Коста, Нав. дело, 145.

⁴⁸ F. Neri, *Il Chiabrera e la Pléiade francese*, Torino, 1920, 160-164.

⁴⁹ G. De Castro, *Fulvio Testi e le corti italiane nella prima metà del XVII secolo*, Milano, 1875, 45.

⁵⁰ *Il viaggio settentrionale di Francesco Negri*, a cura di Carlo Gargioli, Bologna 1883, X-XI.

⁵¹ Еп *Осман* Цива Гундулића обрађује се у српском гимназијском плану и програму.

живот тобожњег потомка деспота Ђурђа Бранковића, старог Љубдрага, у Смедереву и његовој околини пре но што је изгубио дванаест синова и кћер Сунчаницу (коју је Казлар-ага одредио за султанов харем у Цариграду). Некадашњи живот који је Љубдраг водио обиловао је благодањем и спокојем својственим прохујалом митском времену; у пасторално-идиличној атмосфери безбрижног живљења песник предочава некадашњи рурални предео који делом одражава слику сатурналијског века: „у танац се сви хитају,/ сви зачињу слатке пјесни/ и разлике игре играју/ у покоју и у љувезни“⁵². На цветним ливадам аркадијског склада пастири, попут својих античких пандана, уживају надмећући се у складном свирању „дипли“ и „попивању“ угодним гласовима, чиме се дочарава архаична визија балканског ареала ишчезла наступом несигурног времена турских освајања.

Развој једне од централних тема које су обележиле књижевно стваралаштво европских и дубровачких аутора ренесансе и барока, теме *златног доба*, одвијао се почевши од античких писаца преко християнизованих разматрања у делима средњовековних мислилаца, до двеју нововековних епоха које су донеле новине у тумачењима ове проблематике. Међу водећим античком изворима истичу се обраде у делима Овидија, Вергилија и Хорација, које ће даље бити развијане како у различитим жанровским остварењима, у првом реду италијанских писаца, тако и у два централна дела која су обележила дубровачку књижевност. Марин Држић је у оквиру ерудитне комедије евоцирао сатурналијски век супротставивши га своме несигурном времену, имплицитно откривајући и сопствене друштвено-политичке ставове заоденуте у алегоријски говор Негроманта у првом прологу драме. Циво Гундулић ће наслеђе идилично-пасторалне визије античког *aurea aetas-a* интерполирати у стихове барокног епа *Осман*, потврдивши континуитет у трајању ове велике теме чији ће одјечи трајати и у потоњим литерарним остварењима након XVII столећа.

Gordana Pokrajac

THEME OF *THE GOLDEN AGE* IN RENAISSANCE AND BAROQUE LITERATURE

Summary

In the European literary genres of the Renaissance and Baroque, the Saturnal theme that is, the Golden Age theme, it was one of the most represented; its genesis took place

⁵² Ц. Гундулић, *Осман*, прир. Мирослав Пантић, Београд, 1967, 124.

starting from mythological performances, through adaptations in the works of Greek and Roman poets, medieval eschatological visions, to modern literary reflections in the works of European writers. In progress this paper we will try to consider the topic of aurea aetas in its development process and transformation during literary eras - from antiquity to the baroque - including a review of the presence in the works of the two greatest of Dubrovnik's Renaissance and Baroque authors, Marin Držić and Dživo Gundulić.

Key words: Aurea aetas, ancient mythology, Middle Ages, Renaissance literature, Baroque

ЛИТЕРАТУРА

- Borzelli, A. (1906). *Il cavalier Giovan Battista Marino (1569-1625)*, Napoli.
- Burton, R. (1964). *The Anatomy of Melancholy*, II, London-New York.
- Vazari, Đ. (1995). *Životi slavnih slikara, vajara i arhitekata*, prev. Ivanka Jovičić, Beograd.
- Vergilije Maron, P. (2004). *Ekloge*, prev. Toma Maretić, Beograd.
- Vergilije Maron, P. (2014). *Eneida*, prev. Marjanca Pakiž, Beograd.
- Garin, E. (1962). *L'Attesa dell'età nuova nella spiritualità della fine del Medioevo*, Convegni del Centro di Studi sulla spiritualità medievale, oct. 1960, III, Todi.
- Gli Asolani di M. Pietro Bembo*, (1558). In Vinegia.
- Guarini, G. (1914). *Il Pastor fido e il Compendio della poesia tragicomica*, a cura di Gioachino Brognoligo, Bari.
- De Castro, G. (1875). *Fulvio Testi e le corti italiane nella prima metà del XVII secolo*, Milano.
- Dela Mirandola, P. (1994). *Govor o dostojanstvu čovekovu*, prev. Ljubomir Tadić, Beograd.
- De Sanctis, F. (1955). *Povijest talijanske književnosti*, Zagreb.
- Držić, M. (1960). *Dundo Maroje*, prir. Petar Kolendić, Beograd.
- Ennius' Annals – Poetry and History*, (2020). Edited by Cynthia Damon, Joseph, Farrell, Cambridge.
- Il viaggio settentrionale di Francesco Negri*, a cura di Carlo Gargioli, Bologna 1883.
- Campanella, T. (1925). *Del senso delle cose e della magia*, a cura di Antonio Bruers, Bari.
- Campanella, T. (1960). *Il peccato originale, Inediti, Theologicorum liber XVI*, a cura di R. Amerio, Roma.
- Castiglione, B. (1986). *Dvoranin*, prev. Frano Čale, Zagreb.
- Kilbansky, R., Panofsky, E., Fr. Saxi, Fr. (1964). *Saturn and Melancholy. Studies*

- in the History of Natural Philosophy*, London.
- Costa, G. (1972). *La leggenda dei secoli d'oro nella letteratura italiana*, Bari.
- L' Adone di Giovanbattista Marino*, (1988). A cura di Giovanni Pozzi, Milano.
- Lafarž, P. (2001). *Grad Sunca*, u knj. T. Kampanela, *Grad Sunca*, prev. Darinka Grabovac, Beograd.
- Majorov, G. G. (1982). *Formiranje srednjovekovne filozofije – Latinska patristika*, Beograd.
- Makijaveli, N. (1989). *Vladalac*, prev. Jugana Stojanović, Beograd.
- Marino, G. (1960). *Dicerie sacre e Le strage de gl'innocenti*, a cura di Giovanni Pozzi, Torino.
- Neri, F. (1920). *Il Chiabrera e la Pléiade francese*, Torino.
- Ovidije Nason, P. (1991). *Metamorfoze*, prev. Toma Maretić, Beograd.
- Poeti estensi del Rinascimento, con due appendici*, (1966). A cura di Silvio Pasquazi, Firenze.
- Ripa, C. (2000). *Ikonologija*, prev. Branko Jozić, Split.
- Trattatisti e narratori del Seicento*, (1960). A cura di E. Raimondi, Milano-Napoli.
- The epodes, satires, and epistles of Horace*, (1845). Translated by Rev. Francis Howes, London.
- Tutte le opere di Tommaso Campanella*, a cura di L. Firpo, I, Milano, 1954.
- Filipović, V. (1982). *Giordano Bruno – klasični filozof renesanse*, u knj. *Filozofija renesanse*, Zagreb.

*

- Ариосто, Л. (1895). *Бијесни Роландо*, прев. Драгиша Станојевић, Београд.
- Вергилије Марон, П. (1966). *Песме о земљорадњи (Георгика)*, у књ. *Римска лирика*, прев. Младен С. Атанасијевић, Београд.
- Гундулић, Џ. (1967). *Осман*, прир. Мирослав Пантић, Београд.
- Сенека, Л. Анеј, (1987). *Писма пријатељу*, прев. Албин Вилхар, Нови Сад.
- Снел, Б. (2014). *Аркадија: откриће духовног крајолика*, у: *Откривање духа у грчкој филозофији и књижевности*, Београд.
- Хесиод, (2006). *Послови и дани*, прев. Марко Вишић, Београд.